

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ СИНАГОГ У КИЄВІ

Г. КОНОВАЛЕНКО

Київський національний лінгвістичний університет

Анотація

У статті розглянуто суспільно-політичне і культурне життя єврейської громади Києва в ХІХ ст. Зосереджено увагу на історії створення київських синагог як соціально-духовних центрів єврейської спільноти та ролі благодійництва в даному процесі. Обґрунтовано думку про те, що київські євреї зробили значний внесок у розвиток і розбудову міста. Завдяки їх благодійній діяльності з'явилися неповторні архітектурні споруди, які й досі прикрашають Київ.

Ключові слова: євреї, громада, синагога, кагал, караїми, кенаса, благодійність, політика.

Аннотация

В статье рассмотрены общественно-политическая и культурная жизнь еврейской общины Киева в ХІХ в. Сосредоточено внимание на истории создания киевских синагог как социально-духовных центров еврейской общины и роли благотворительности в данном процессе. Обосновано мнение о том, что киевские евреи внесли значительный вклад в развитие и расширение города. Благодаря их благотворительной деятельности появились уникальные архитектурные сооружения, которые до сих пор являются украшением Киева.

Ключевые слова: евреи, община, синагога, кагал, караимы, кенасса, благотворительность, политика.

Summary

The article deals with the sociopolitical and cultural life of the Jewish community of Kyiv in the nineteenth century. The attention focused on the history of the Kyiv synagogues creation and their role as the social and spiritual centers of the Jewish community. Also, the role of charity in this process have been examined. Author substantiates the idea that Jews who lived in Kyiv made a significant contribution to the development of the city. Thanks to their charitable activities a lot of architectural buildings appeared in Kyiv and still be a timeless example of aesthetics.

Key words: Jews, community, synagogue, kagal, Karaims, kenasa, charity, politics.

З давніх часів Київ був місцем поселення єврейської спільноти. Про це свідчать єврейські джерела першої половини Х ст. Доля єврейської общини міста складалася по-різному, від повного вигнання до відродження і розквіту.

Дана тематика привертала увагу науковців різних часів. Окремі аспекти історії єврейського народу на українських землях висвітлені в працях Ю. Гессена¹, А. Субботіна², І. Погребінської³, О. Наймана, Я. Хонігсмана⁴, Ю. Поліщука⁵, М. Рибаківа⁶ та ін. Заслужують також на увагу дослідження, присвячені історії єврейської громади міста Києва, серед яких творчий доробок М. Кальницького⁷, праці В. Ковалинського⁸ та Д. Малакова⁹. Серед сучасних наукових видань потрібно відзначити наукову працю історика-гебраїста, професора Портлендського державного університету Натана Меїра, яка висвітлює суспільно-політичне і культурне життя київських євреїв від 1859 р. й до початку Першої світової війни¹⁰.

Євреї оселилися в місті ще за часів давньої Русі. З ІХ ст. у Києві жили юдеї-рабаніти, караїми, які походили від візантійського єврейства, і хозари, що сповідували юдаїзм¹¹. Найдавнішим документом з відомостями про хозарсько-єврейську громаду Києва є «Київський лист», написаний у Х ст. на стародавньому івриті. Документ знайшов американський учений Норман Голб серед манускриптів, що зберігалися в генізі Каїрської синагоги (в пер. з грецької «зібрання»), а згодом були передані бібліотеці Кембріджського університету¹². Даний документ підписали члени київської єврейської общини. Його текст зберігає імена єврейського (Авраам, Реувен (Рувим), Симсон (Самсон), Ханукка, Мойсей, Самуїл, Синай, Йосип, Юда, Ісаак)

і хозарсько-тюркського походження¹³. Існування євреїв у середньовічному Києві підтверджує також Іпатівський літопис (початок XV ст.), в якому згадуються так звані «Жидівські ворота», які знаходилися неподалік єврейського кварталу (нині Львовська площа)¹⁴.

У цей час єврейська громада міста досягла свого розквіту. Такому її зростанню сприяла політика київських князів, які підтримували торговельну і фінансову діяльність євреїв. Через слов'янські землі здійснювали торгівлю купці-євреї, так звані «раданіти». За свідченням відомого сходознавця Омеляна Прицака, виникли вони в «римській Галлії, навколо Марселя й Арля». Іудеї-раданіти здійснювали основну торгівлю Європи та Азії, займалися работоргівлею, про що повідомляє арабський автор IX ст. Ібн-Хордадбег, начальник аббасидської пошти (розвідки)¹⁵. Вони возили євнухів, служниць, шовк, хутра, мечі. На зворотному шляху з Азії везли мускус, алое, камфору, корицю та інші товари. Раданіти подорожували морем, ходили в Індію, Китай. В єврейських джерелах їх називали «глей-русія» – «ті що йдуть на Русь». Євреї Русі мали зв'язки зі своїми одновітряними на Заході і Сході, їх діти навчалися у вищих єврейських релігійних навчальних закладах (єшивах) Західної Європи¹⁶.

Однак дуже часто євреї ставали об'єктом виявлення ворожнечі з боку міських низів. Так сталося під час повстання у Києві в 1113 р., коли було знищено єврейський квартал. Після цих подій євреї почали поступово мігрувати на захід, хоча певна частина єврейської громади ще залишалася в місті і за Володимира Мономаха. Так, у 1124 р. літопис згадує пожежу у Києві, від якої постраждали помешкання євреїв¹⁷.

У XIII–XIV ст. ідеологічне переслідування іудеїв на заході зумовило їх поступове переселення на схід Європи. Найбільша міграція євреїв на українські землі починається після Люблінської унії 1569 р. і входження більшості українських земель до складу Польщі. Їх інтенсивне проникнення викликало невдоволення купців-християн, які в 1619 р. здобувають привілей, що забороняв постійне проживання євреїв у Києві. Натомість у маленьких містечках чисельність євреїв і далі зростає¹⁸.

Заселення євреями Києва відновилося наприкінці XVIII ст. внаслідок поділів Польщі і приєднання до Російської імперії польських територій з сотнями тисяч євреїв. Права євреїв Російської імперії визначалися особливими законами («Положеннями про євреїв» 1804 і 1835 рр., постановою 1844 р. про скасування єврейських кагалів (у пер. з івр. – «зібрання народу», «громада») та ін.), які окреслювали їх правове становище. Виняток було зроблено лише для караїмів і вихрещених євреїв. У 1817 р. проросійськи налаштовані євреї створили «Товариство ізраїльських християн», члени якого допомагали євреям переходити у православ'я. Вихрещеним євреям уряд встановлював значні пільги і привілеї¹⁹. Також було обмежено територію розселення євреїв, що поклало початок створенню «смуги єврейської осілості»²⁰ з включенням до неї Київської губернії. Це зробило проживання євреїв у Києві цілком легальним. На той час київська єврейська громада мала кагальне керівництво і рабина Авраама Абебен Нафтали²¹.

Кагал відігравав центральну роль у житті єврейської громади. Він вирішував найрізноманітніші питання релігії, освіти, благодійності, здійснював керівництво збиранням податків, надавав дозвіл на відкриття молитовних будинків, шкіл, лікарень та інших установ, здійснював частково судочинство – тобто повністю регулював життя членів общини. Вищою посадовою особою і духовним представником кагалу був рабин. Він відігравав головну роль у житті громади²². Кагал був свого роду великою «родиною», живучи в якій єврейська сім'я дотримувалася певних звичаїв, жила за релігійними нормами, дотримуючись традицій предків²³.

Скасування кагалу в 1844 р., про що свідчить «Положение о подчинении евреев в городах и уездах общему управлению, с уничтожением еврейских кагалов»²⁴, стало певною спробою уряду Російської імперії припинити існуючу на той час ізоляцію євреїв і сприяти їх зближенню з оточуючим населенням²⁵.

На початку XIX ст. урядом Олександра I було створено перший «Комітет з благоустрою євреїв», на підставі висновків якого у 1804 р. російський уряд видав «Положення щодо євреїв», яке фактично стало першим систематизовано розробленим законодавством щодо євреїв і мало ліберальний характер²⁶. За правління Павла I та Олександра I київська єврейська община швидко зростала і у 1815 р. складала 1500 осіб. У цей час з'явилися і нові синагоги на Подолі і Печерську²⁷. Однак київські купці-християни були невдоволені конкуренцією з боку єврейських торговців і на початку XIX ст. кілька разів зверталися до уряду з клопотанням про відновлення стародавнього права Києва не пускати євреїв на свою територію²⁸. На їх думку, перебування у місті євреїв з їх молитовними будинками суперечило християнському статусу міста²⁹.

З приходом до влади Миколи I набули сили обмеження щодо євреїв, які стосувалися їхнього розселення у містах, зокрема у 1827 р. було видано наказ про виселення євреїв з Києва³⁰. З того часу вони не мали права «иметь в Киеве постоянного пребывания, ни заведений для отправления их обрядов или промышленности...» Проте «евреи купцы 1 и 2 гильдии могли приезжать на контракты и ярмарки и торговать во время оных в лавках...» Дане право підтверджують дозволи, надані міністром внутрішніх справ купцям перших двох гільдій, які належать до «єврейського стану»³¹. Тимчасово дозволялося перебувати в Києві не більше ніж 6 місяців. Євреї, «имеющие в Киеве оседлость или только приписанные к сему городу должны в течение одного года переписаться в другие города, открытые для постоянного их пребывания». Власникам нерухомого майна уряд надавав можливість продати її протягом двох років³². Таким чином, єврейська община Києва була формально скасована і розформована по різним населеним пунктам³³. Багато євреїв покинуло Київ, а ті, хто мав нерухомість, марно намагалися її продати. Після кількох відтермінувань³⁴ уряд прийняв рішення встановити кінцевий строк висилки – 1 лютого 1835 року, з тим щоб всі ті, хто мали нерухомість, продали її і покинули місто. Таким чином, Київ офіційно вилучили зі «смуги єврейської осілості», а рішення про виселення євреїв було офіційно виконано в зазначений строк³⁵. Відтоді єврейським купцям дозволялося проживати у місті лише кілька днів і селитися в одному з двох заїжджих дворів.

Виселення євреїв призвело до занепаду ремесла і торгівлі в Києві та зростання цін на товари першої необхідності. У 1843 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор звернувся до царя з проханням дозволити тимчасове перебування євреїв у місті по деяких справах. При в'їзді до Києва їм видавали тимчасові білети для пред'явлення в поліції і на спеціальних заїжджих дворах, де євреї могли зупинитися³⁶. Цікавими є клопотання щодо вільного в'їзду євреїв у Київ, подані в 50-х рр. XIX ст. власницею київських заїжджих будинків Григор'євою, яка скаржилась на «причинение ей убытков ограничением въезда евреев в г. Киев и срока их пребывания в городе»³⁷.

Ситуація дещо покращилась після коронації Олександра II. У 1858 р. було скасовано указ про обов'язкове проживання євреїв у Києві на двох заїжджих дворах, з цього моменту вони мали право селитися в будь-якому приміщенні Плоскої і Либідської частин міста³⁸. У 1859 р. Олександр II затвердив рішення, яке надавало право постійного проживання в місті Києві євреям-купцям першої, а з 1861 р. – і другої гільдій на загальних умовах³⁹. Таким чином, Київ поповнився євреями-підприємцями, які займалися великою і дрібною торгівлею, орендували різні галузі поміщицького господарства, ремісниками, випускниками вищих навчальних закладів. Також сюди переїжджало багато євреїв, які не належали до жодної з категорій, що мали право проживати у Києві. Оселялися вони під видом прикажчиків і помічників купців першої гільдії⁴⁰. Дозвіл на проживання у місті отримали також євреї з дітьми, які навчалися в київських навчальних закладах, і євреї, які потребували лікування у Києві. Внаслідок недостатньої організованості поліції тимчасові дозволи перетворювалися на постійні, оскільки після видачі їх ніхто не перевіряв. А ще частіше це було наслідком можливості підкупу поліції⁴¹.

З 1869 р. євреї почали просити дозволу на відкриття додаткових молитовень на Подолі, у Плоскій і Либідській частинах міста. Як зазначає Натан Меїр, у той час було виявлено п'ять молитовень, які були відкриті у 50-х роках XIX ст. для євреїв-воїнів і в яких тепер молилися й інші київські євреї. Синагоги і навчальні заклади ретельно приховувались, і подібне підпільне життя було звичайним для євреїв протягом усього цього періоду. В перше десятиріччя офіційного поселення євреїв у Києві існувало близько 8 молитовних будинків⁴².

З 1863 р. єврейська громада міста мала власного рабина. Ним був 22-річний випускник Житомирського рабинського училища Євсей Цукерман. Здобувши традиційну єврейську освіту, він був добре обізнаним в єврейському праві і звичаях⁴³. Євсей Цукерман займав пост київського казенного рабина більше 35 років і регулярно переобирався переважно більшістю голосів. Крім Києва, йому були підвідомчі село Деміївка і селище Боярка⁴⁴. Посада казенного рабина була запроваджена в другій половині XIX ст. Ним міг бути випускник рабинського училища або казенного єврейського училища другого розряду⁴⁵. Рабина обирали члени єврейської громади і затверджували органи місцевої влади, представники якої видавали спеціальні свідоцтва про звання рабина. Казенний рабин представляв єврейську громаду в урядових закладах, роз'яснював зміст нових законів, виконував релігійні, судові, педагогічні функції⁴⁶.

У 1884 році в Києві налічувалося дев'ять молитовних будинків: три – біля Либіді, два – на Подолі і чотири – в Плоскій частині. У 1891 р. число єврейських молитовень у місті досягло дванадцяти. Здебільшого це були найняті приміщення або невеликі споруди. Однак, починаючи з середини 90-х років XIX ст., почали зводити монументальні будівлі синагог на кошти меценатів. До цього часу багато євреїв вже мали міцне становище в суспільному та економічному житті міста. Вони брали участь у банківській і біржовій діяльності, в здійсненні найбільших просвітницьких, благодійних, соціальних проєктів. Завдяки інвестиціям євреїв, у місті Києві з'явилося багато видатних архітектурних споруд, громадських будівель, особняків, лікарень, навчальних закладів і синагог⁴⁷.

Будівництву синагоги євреї приділяли особливу увагу, оскільки вона була не тільки будинком молитви. Тут діяли школи і бібліотеки, вона була місцем зборів, де вирішувалися різноманітні питання єврейської громади⁴⁸. Однак отримати дозвіл на відкриття синагоги було нелегко. В урядовому «Положенні щодо євреїв» від 1835 р. зазначалося, що богомоління мали здійснюватися в особливих приміщеннях, синагогах і молитовних школах. Заборонялося відправляти молитви у власному домі без дозволу влади. Синагога і молитовна школа відкривалися з дозволу губернського начальства, з розрахунку одна молитовна школа на 30 єврейських будинків і одна синагога на 80 будинків. Окрім того, закон забороняв зводити єврейські молитовні будинки на близькій відстані від християнських церков.

Молитовні будинки призначалися тільки для здійснення релігійних обрядів. Усі євреї, які відвідували молитовню, складали громаду тієї чи іншої синагоги. Будь-яка молитовна громада євреїв обирала одного вченого для пояснення питань віри, старосту синагоги або школи і скарбника. Староста мав слідкувати за порядком у синагозі, збирати приношення та все необхідне для молитовного будинку. Скарбник зобов'язаний був вести книги витрат, контролювати приношення⁴⁹. При розділі релігійних сект уряд дозволяв одній зі сторін збудувати власну синагогу і обрати рабина⁵⁰. Посвідчення на звання рабинів видавалося тим місцевим губернським начальством, яке затверджувало рабина на посаді⁵¹.

Вважається, що перші будинки зборів «бейт-кнесет» виникли для спільної молитви близько VI ст. до н.е. після зруйнування Першого храму і початку вавилонського полону і тому мали назву «бейт-тфіла» – дім молитви. Благодетельний єврей повинен був постійно вивчати Тору, тому для цього існувало окреме приміщення – «бейт-мідраш» – дім навчання. У середні віки «бейт-мідраш» розміщували в одному комплексі з синагогою. Тут також знаходилася і бібліотека, в якій зберігалися священні книги, молитовники та інша література релігійного змісту⁵².

Ранні синагоги представляли собою прямокутні конструкції типу базиліки з галереєю для жінок, орієнтовані на Єрусалим. Їх будівництву приділялась особлива увага. Зазвичай зовнішній вигляд синагоги був простим, без прикрас, через існуючі обмеження влади на будівництво нових синагог. Натомість до інтер'єру висувалися чіткі вимоги: планування зали, кількість і розташування вікон та інше. Молитовна зала була центром будь-якої синагоги. Тут збиралися для молитви і вирішення важливих питань члени громади. Біля східної стіни сиділи найбільш поважні люди – рабин, знавці Талмуда. В центрі зали розміщувалась «біма» (з івр. – узвишся) – спеціально вимощений поміст з великим столом для читання Тори. Сувій Тори (Сефер Тора) був написаний на пергаменті і зберігався у спеціальній шафі (арон га-кодеш), яка знаходилася біля східної стіни синагоги, що пов'язувалася з напрямком на Єрусалим. На протилежній західній стіні знаходився вхід у синагогу, якому передував хол, де віруючі залишали мирські думки і турботи.

Чоловіки та жінки завжди молилися окремо. Приміщення для жінок відокремлювалося від молитовної зали товстою стіною з наскрізними прорізами, що дозволяло жінкам тільки чути молитовну процесію. У XVIII ст. жіноча галерея переноситься на другий поверх західного фасаду, а з середини XIX ст. починає охоплювати другий поверх з трьох боків. Такі жіночі галереї були схожі на балкончики, вони мали огороження з густим плетінням, що виконувало ті ж функції, що і наскрізні прорізи. Поступово жіноча галерея ставала більш відкритою, що свідчило про залучення жінок до молитви і суспільного життя. В інтер'єрі особлива увага приділялася конструкції і декоруванню арон га-кодеша і біми, яким надавали образ малих святилищ. Біму влаштовували в центрі залу, на високому, оточеному лавами помості з огороженням, оздобленим колонками. Художнє оформлення арон га-кодеша виконувалося в єдиному стильовому рішенні з іншими предметами залу. Найбільш розкішні вівтарні шафи були виконані з дерева, мали по кілька ярусів і сягали понад 15 метрів заввишки. Ці арон га-кодеші були оброблені з неймовірною майстерністю⁵³. Деякі синагоги мали окреме приміщення, де працював сойфер – переписувач Тори, професія почесна і відповідальна⁵⁴.

У другій половині XIX ст. влада чітко визначила місце проживання євреїв у Києві – це Либідська (від Верхнього міста поблизу Хрещатика на південь до залізничних станцій на околиці Києва) і Плоска (північне продовження Подолу) частини Києва⁵⁵. Це були два найбільш бідні райони міста, позбавлені будь-яких зручностей. Єврейське населення Либідської і Плоскої частин було переважно бідним. Купців-євреїв у Плоскій частині було стільки ж, скільки і в районах Верхнього міста, однак це були купці, що належали до другої гільдії або першої впродовж менш як п'ять років. Щойно вони досягали більш високого статусу, як одразу ж подавали клопотання про переїзд до кращих районів Києва⁵⁶.

Єврейські купці, адвокати, люди зі статками проживали в центрі міста. В Дворцовій і Старокиївській частинах Києва проживало близько 5% київських євреїв. Наприкінці XIX ст. Плоска і Либідська частини мали найвищі показники смертності, саме тут можна було знайти найдешевше помешкання. Передмістя, на відміну від центру Києва, не мали ні водогону, ні каналізації. Євреї жили тут втричі тісніше за християн⁵⁷. У цей час у Плоскій частині міста проживало 6 тис. євреїв, на Подолі – 2,4 тис., в Либідській частині – 1,9 тис. євреїв⁵⁸. Саме тут почали з'являтися молитовні будинки. Найчастіше вони розміщувалися в орендованих приміщеннях. Так, будинок по вулиці Ярославській, 22/23 є одним з найдавніших у Києві, де проходили іудейські богослужіння⁵⁹. Солом'янка та Деміївка як передмістя Києва також були дуже популярними і на чверть єврейськими. Той, хто не мав права жити в самому Києві, селилися саме тут⁶⁰.

Наприкінці XIX ст. у Плоскій частині Києва по вул. Щекавицькій, 29 з'явилась одна з найкрасивіших синагог Києва – синагога Київської іудейської релігійної общини. Називали її по-різному: Кравецька синагога, молитовня Розенберга, Велика молитовня (Бейт гамідраш

гагадоль) і бейт-мідраш «Поалей Цедек». Офіційно вона називалася Ремісничою молитовнею № 10⁶¹. Побудована синагога була на кошти Габріеля-Якова Розенберга, сина цукрового магната Геселя Розенберга, відомого своїми щедрими пожертвами на благо общини. Повернувшись у Київ після навчання в Петербурзі, Габріель-Яків Розенберг купив ділянку землі по вул. Щекавицькій площею 1200 квадратних метрів під забудову. В 1894 р. архітектор Микола Гарденін склав проект майбутньої будівлі, який представляв собою звичайний житловий будинок. Отримавши згоду міської влади, будівництво розпочали. А через рік Розенберг подав клопотання про перенесення до новобудови молитовного будинку по вул. Ярославській.

До Київського губернського правління, яке мало надати дозвіл на відкриття синагоги, Габріель Розенберг з'явився з новим проектом будівлі, який кардинально відрізнявся від проекту Гарденіна і не мав нічого спільного з житловим будинком. Не дивлячись на це, питання вирішилося позитивно, і в Плоскій частині Києва з'явилася справжня хоральна синагога з усіма необхідними приміщеннями: великою молитовною залою, хорами, галереями, побудована в «мавританському стилі» з високим центральним ризалітом і підковоподібними арками вікон, які були характерними елементами орієнталізму. Вона стала справжнім релігійним центром для євреїв Подолу⁶².

На початку ХХ ст. опікуном синагоги Київської іудейської релігійної общини став Володимир Гінзбург, син великого підприємця і банкіра, мецената Горація Гінзбурга⁶³. За сприяння Володимира у 1916 р. приміщення синагоги реконструювали за проектом В. Рикова – розширили галерею для жінок, арон га-кодеш встановили з внутрішньої сторони фасадної стіни. Відтоді двері головного входу до синагоги залишаються зачиненими. Після революції в синагозі Розенберга знаходилися дві іудейські релігійні общини – ремісників і малярів. Пізніше її закрили і перетворили на клуб кустарів Подолу. В 1945 р., після звільнення Києва від фашистських окупантів, відбулося справжнє відродження синагоги. Будівля була передана в безстрокове користування іудейської релігійної общини, відремонтована і відкрита. Першим рабином став Іцхак Шехтман⁶⁴. У «період застою» синагога знаходилася під пильним контролем КДБ, а посаду рабина скасували. Відновили її тільки в 1987 р. у часи перебудови. Після проголошення незалежності іудейська релігійна община стала повновладним господарем власної синагоги. Завдяки пожертвуванням меценатів, її реконструювали і урочисто відкрили у 2003 році.

На перехресті вулиць Шота Руставелі і Рогнідинської розташована Центральна (Хоральна) синагога імені Лазаря Бродського. Побудували її у 1898 р. за проектом архітектора Георгія Шлейфера на гроші великого підприємця, філантропа Лазаря Бродського.

Родина Бродських була однією з найвідоміших у Російській імперії. В 40-х роках ХІХ ст. Ізраїль Маркович Бродський почав інвестувати гроші в цукрову промисловість. Перший свій цукрово-рафінадний завод він заснував у 1846 р. у селі Лебедині неподалік Златополя⁶⁵. Пізніше Бродський став орендарем і власником цілої низки заводів на південному заході. Сини Ізраїля Марковича – Лазар і Лев – продовжили сімейну справу, створивши справжню «цукрову імперію», яка контролювала чверть виробництва цукру в Росії⁶⁶. Бродські, як і інші заможні євреї, жертвували величезні суми на благодійні справи, на їх кошти будували лікарні та притулки для бідних, відкривали школи та інститути, будували синагоги і громадські споруди. За участі родини Бродських у Києві з'явилися Політехнічний інститут, Бессарабський критий ринок, Бактеріологічний інститут, Єврейська лікарня (нині Київська обласна клінічна лікарня), Київський художньо-промисловий і науковий музей (Національний художній музей), Троїцький народний будинок Товариства грамотності (Театр оперети), Подільська жіноча гімназія (вул. Покровська, 4, зараз – лицей «Поділ» № 100) тощо⁶⁷.

Протягом 70–80-х рр. ХІХ ст. єврейська громада Києва зверталася до міської влади з проханням дозволити відкрити синагогу не на Подолі, а в центрі міста, де мешкало чимало

заможних єврейських родин⁶⁸. У черговому клопотанні від «освічених представників» київського єврейства зазначалося, що існуючі молитовні будинки не відповідають релігійним потребам через відсутність хорového співу і порядку богослужби, який запроваджено в молитовнях інших міст. Але кожного разу губернська адміністрація відхиляла подібні клопотання через жорсткі обмеження на відкриття нових молитовних будинків, які існували на той час⁶⁹. Таким чином, перша спроба Лазаря Бродського і київського рабина Євсея Цукермана отримати дозвіл на відкриття синагоги в центрі Києва виявилась невдалою⁷⁰.

Тоді прохачі вирішили піти на хитрість і подали жалобу в Петербург, прикріпивши до неї проект бокового фасаду будинку по вул. Рогнідинській, на якому будівля виглядала у точності як житловий будинок. Розглянувши скаргу, Сенат Російської імперії в 1897 р. дав згоду на будівництво молитовного будинку в центрі Києва⁷¹. Впродовж року будівельна компанія Льва Гінзбурга вела роботи, і 24 серпня 1898 р., у день 50-ти річчя Лазаря Бродського, Хоральну синагогу відкрили. На церемонії були присутні представники державної влади і губернатор Федір Трепов, який урочисто відкрив парадний вхід синагоги золотим ключем⁷².

Ця монументальна культова споруда вражала своєю красою. Побудована в романо-готичному стилі, у формі базиліки і багато прикрашена ліпниною, вона мала велику молитовну залу, а на рівні другого поверху – галерею для жінок і спеціальну залу для вінчання. Під будівлею в підвальному приміщенні знаходилася молитовна зала для ремісників. У синагогу було проведено електроосвітлення, і вечорами вона сяяла безліччю вогнів⁷³. Служби в синагозі проводив найнятий кантор за допомогою хору, а проповіді виголошувались російською мовою⁷⁴.

Хоральна синагога Бродського функціонувала багато років: і під час Першої світової війни та Української революції, і після приходу до влади більшовиків. У 1924 р. загальноміська єврейська робітничка конференція поставила питання про закриття Хоральної синагоги, а через два роки будівлю остаточно конфіскували і передали приміщення під клуб кустарів⁷⁵. Центральний клуб кустарів отримав назву «Дер Штерн» («Зірка»). Він проводив широку культурно-просвітницьку роботу. В клубі діяло багато гуртків, бібліотека-читальня тощо. У 1930 р. установу перейменували в «Клуб єврейської пролетарської культури». В ньому виступали творчі колективи, зокрема єврейський дитячий театр. Після Другої світової війни в приміщенні синагоги знаходилися Театр естради, Театр юного глядача, а з 1955 по 1997 рр. – Театр ляльок. У 1997 р. завдяки підтримці Всеукраїнського Єврейського Конгресу синагогу передали віруючим. Кілька років тривали реставраційні роботи, в результаті яких будинок набув належного вигляду.

Неподалік від Хоральної синагоги (вул. Шота Руставелі, 19) у 1898–1899 рр. на ділянці, що належала цукрозаводчику Леву Бродському, побудували єврейський молитовний будинок, так звану «Купецьку синагогу». Будівля мала два поверхи і підвальне приміщення. Побудована вона була за проектом архітектора В. Ніколаєва в «цегляному стилі». Відвідували синагогу насамперед торговці і підприємці. Після революції вона отримала назву «ремісничої» і діяла до 1932 р. Фактично богослужіння тут припинилися в 1933 р. До війни будівлю синагоги використовували як спортивний зал, а в 1957 р., після реконструкції, тут відкрили кінотеатр «Кінопанорама»⁷⁶.

Деміївка як передмістя Києва також була популярним місцем поселення євреїв. Вона не мала обмежень на проживання єврейського населення. В 1897 р. тут проживало близько 5 тис. євреїв. Із часом Деміївка стала значним промисловим центром з діючими заводами і фабриками, трамвайним рухом. Значну роль у цій місцевості відіграла сім'я Баришпольських.

У 70-ті роки XIX ст. купець другої гільдії Іцко-Янкель Баришпольський отримав від влади дозвіл на будівництво молитовної школи. Будинок розташувався по вул. Великій Васильківській, 22. Він мав кілька приміщень і носив назву «синагога Баришпольського».

У 1878 р. фундатор подарував її місцевій общині, яка налічувала близько 200 віруючих. У 1921 р. за цією адресою було зареєстровано три громади: «Бет-Мідраш-Гагодол» («Велика школа»), «Лоймде-Мішнает» («Денне навчання») і «Бокер» («Світанок»). У лютому 1925 р. синагогу Баришпольського закрили і розмістили в ній клуб кустарів «Емес» («Правда»). Згодом будівлю перебудували. В різні часи тут діяли відомчі будинки культури, а сьогодні знаходиться Будинок дитячої творчості Голосіївського району⁷⁷.

У Києві існує ще одне місце, яке пов'язує з історією єврейської общини, – це площа Перемоги. Саме тут у 1858 р. генерал-губернатор І. Васильчиков дозволив євреям вести торгівлю. Відтоді цю місцевість стали називати «Євбаз», або «Єврейський базар» (офіційно Галицька площа)⁷⁸. На початку ХХ ст. з ініціативи Галицького єврейського товариства, яке орендувало будинок по вулиці Скомороській, розпочалося будівництво цегляної синагоги. За проектом архітектора Федора Олтаржевського будівництво здійснював київський підрядчик Яків Файбишенко.

Двоповерхова будівля в романському стилі мала велику молитовну залу, вестибюль і галерею для жінок. Галицька синагога залишалась діючою за часи радянської влади і була зареєстрована як «Молитовний будинок на Єврейському базарі», а пізніше як синагога «Бейс-Яків». У 1930 р. було прийнято рішення закрити молитовний будинок і передати приміщення під їдальню заводу «Трансигнал». Процес повернення синагоги єврейській громаді розпочався тільки в 2001 р. За сприяння рабина Якова-Дов Блайха будівлю відреставрували і відновили в ній богослужіння⁷⁹.

Видатною пам'яткою сакральної архітектури Києва є будівля Караїмської кенаси (синагоги) по вулиці Ярославів Вал, 7. Побудували її в 1898–1902 рр. для київської общини караїмів.

Караїми належали до тюркської групи алтайської сім'ї народів і відносились до гілки караїтів, які входили в гунський і хозарський племінні союзи. За однією з версій, їх історичною батьківщиною вважається Крим, звідти вони потрапили в Західну Україну і Литву, а в другій половині ХІХ ст. общини караїмів з'явилися у Москві, Петербурзі, Києві, Харкові, Одесі та інших містах Російської імперії⁸⁰. Сьогодні існує кілька версій походження караїмів: частина дослідників вважає, що кримські караїми є субетнічною групою єврейського походження, інші розглядають їх як нащадків хозарів, половців та інших тюркських народів⁸¹.

У Російській імперії караїми мали всі цивільні права, внутрішнє самоврядування, займали високі посади. Духовним і світським главою народу був Великий Хан – Гахам. Його обирав караїмський з'їзд і затверджував Сенат⁸². У підпорядкуванні Гахама знаходилося кілька священників – «газанів»⁸³. Кожна синагога мала двох газанів, старшого і молодшого. Всі питання, які розглядав Гахам, обов'язково узгоджувались з газанами⁸⁴.

Протягом першої половини ХІХ ст. уряд Російської імперії прийняв ряд законодавчих актів стосовно статусу євреїв-караїмів. Їх повністю зрівняли в правах з російськими підданими⁸⁵, звільнили від подвійних податків і військової повинності, дозволили приїжджати в столицю та інші міста імперії⁸⁶, на караїмів не розповсюджувалися обмеження відносно вступу на службу⁸⁷. Змінилося також офіційне найменування «євреїв-караїмів». Відтоді їх називали «російськими караїмами старозавітного віросповідання», а з 1863 р. – просто «караїмами»⁸⁸.

Караїми сповідують давню монотеїстичну релігію – караїмізм, засновану на визнанні авторитету Біблії (П'ятикнижжя – Сефер-Тори) і запереченні Талмуду та інших тлумачень письмової Тори, в якій переплелися ідеї і культ іудаїзму в інтерпретації послідовників вчення Анана бен Давида (кінець VIII ст.), елементи вірувань тюркомовного кочового населення, а також елементи віровчень і релігійної практики ісламу⁸⁹. Свої храми караїми називають «кенаса» (назва походить від давньоєврейського кореня «канас» – «збирати»). В офіційній літературі до початку ХХ ст. всі караїмські молитовні будинки називалися синагогами, а назва «кенаса» вперше з'явилась у 1910 р. як повернення до старого біблійного терміну⁹⁰.

Зазвичай кенаса розташовувалася у дворику, оточеному кам'яними стінами, і являла собою прямокутне приміщення, орієнтоване з півночі на південь. Вхід у кенасу розташовувався з північної сторони, а вітвар – з південної. Внутрішній простір її поділявся на три частини – північна частина відводилася тим, хто носив траур, і людям похилого віку. У південній частині знаходився вітвар, де зберігалися сувої Тори. В середині – велика молитовна зала. Підлога кенаси була вкрита килимами, а стіни і стеля декоровані геометричними і рослинними орнаментами. Жінки молились окремо, тому для них існувало спеціальне приміщення на другому поверсі кенаси – балкон, огорожений ґратами, з окремими зовнішніми сходами⁹¹. Для караїмів храм – це святе місце, в якому дозволено говорити і думати тільки про Бога. Тому приміщення храму організовувалося так, щоб ніщо не відвертало уваги віруючих⁹².

У 1877 р. Гахами з Таврії і Одеси звернулися до київського генерал-губернатора з проханням дозволити заснувати у місті молитовний будинок і школу для навчання дітей, з огляду на те що караїми Києва не мали власної синагоги і були позбавлені можливості «справлять богослуження по догматам своєї веры»⁹³. Питання довго обговорювалось, і тільки в 1898 р. влада дозволила будівництво кенаси по вул. Ярославів Вал⁹⁴. Київська община караїмів була досить невеликою (48 осіб)⁹⁵, проте мала чимало заможних людей, серед них родина Когенів, яка і профінансувала будівництво кенаси.

Соломон Аронович Коген – київський купець, уродженець Євпаторії, був великим тютюновим фабрикантом. Він народився в сім'ї заможного тютюнового підприємця. В 1860 р. перебрався в Київ і заснував невелике тютюнове виробництво⁹⁶. У 70-х роках ХІХ ст. у Києві діяло вже 8 тютюнових фабрик, а в 1885 р. їх кількість зросла до 13. Серед них найбільшими були фабрики Соломона і Мойсея Когенів. Тютюнові вироби фабрик караїмів користувалися великою популярністю в Росії і за її межами. Вони брали участь у виставках, ярмарках, неодноразово отримували нагороди⁹⁷. Так, Київська тютюнова фабрика в 1882 р. була нагороджена в Москві срібною медаллю, а на Всесвітній виставці в Парижі в 1900 р. – золотою.

У Києві торгівля тютюном була розвинена краще, ніж в інших місцях «єврейської осілості». Його справді можна було назвати центром тютюнового виробництва, оскільки найкращі тютюнові фабрики міста розсилали власну продукцію не тільки по Росії, а й за кордон⁹⁸. Взагалі культура обробки тютюну прийшла в Крим з Туреччини. Коли попит на тютюн став зростати, в Криму активно почали створювати плантації. Саме караїми перші поставляли продукцію тютюновим фабрикам Харкова, Києва, Москви, Санкт-Петербурга та інших міст Росії. Окрім того, караїмські іммігранти почали створювати громади в Одесі, Києві, Харкові, Миколаєві та інших містах України. Розширенню громад сприяла наявність робочих місць на тих підприємствах, які відкривали заможні караїми на місцях, охоче приймаючи на роботу одноплемінників. Так з'явилися тютюнові фабрики в Петербурзі (власник Шапшал), Києві (брати Когени), Харкові (брати Кальфа і брати Ілік)⁹⁹ та інших містах.

Оскільки до цього часу київська община караїмів не мала власного храму і обходилася невеликою молитовнею в найманому приміщенні, Соломон Аронович Коген вирішив виправити таке становище і виділив 35 тис. крб. для придбання земельної ділянки під кенасу і потім ще 80 тис. крб. на її зведення. Досить велика садиба знаходилася на вулиці Ярославів Вал, 7. Безпосередньо для кенаси вирішили використовувати не всю землю, а тільки половину, щоб побудувати ще й житловий будинок, доходи від якого повинні були йти на благодійні потреби. Отже, у жовтні 1898 р. уповноважений київського караїмського товариства Ісаак Шишман отримав дозвіл думи на будівництво кам'яної синагоги¹⁰⁰.

Архітектор В. Городецький і скульптор-італієць Еліо Саля створили в Києві унікальну пам'ятку архітектури. Ось як описує кенасу у своєму «Путівнику» К. Шероцький: «...молитовний Караїмський будинок вишуканий, проте дещо похмурий, оздоблений зовні скульптурними фантастичними візерунками та письменами в Мавританському стилі...»¹⁰¹.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. архітектурний стиль кенас представляв два напрями – європейське, з ухилом в бароко або рококо, і східне – «мавританське», характерною особливістю якого був купол на високому барабані над передньою частиною будівлі¹⁰². Кенаса мала монументальний портал, прикрашений виступами-«сталактитами», і карниз. Стіни фасаду й інтер'єрів прикрашали імітація різьблення по каменю і ліплення у вигляді арабесок. Усе зовнішнє оформлення кенаси було вироблено з цементу. Всередині будівля мала вестибюль, дві невеликі бічні кімнати і головну молитовну залу, яку на дві половини розділяла арка. Зала вражала красою витончених ліпних орнаментів у мавритансько-арабському стилі, що заповняли всю площу стін. Їх доповнювали різнокольорові вітражі на вікнах. Така розкіш, а також електричне освітлення, парове опалення та вентиляція коштували досить дорого. Зверху будівлю вкривав купол, оцинкований залізом і увінчаний шпилем. На урочисту посвяту кенаси, яка відбулася у 1902 р., прибув Гахам Таврійський і Одеський. Були присутні віце-губернатор Ф.А. Штакельберг, міський голова В.Н. Проценко та інші представники офіційного Києва¹⁰³.

У радянські часи Караїмську кенасу закрили і використовували як культурно-розважальну установу, а в повоєнні роки в приміщенні знаходився ляльковий театр, потім кінотеатр «Зоря», а з 1981 р. – Будинок актора¹⁰⁴. За цей час інтер'єр будівлі став набагато біднішим. Постраждав жолобчастий купол, який увінчував кенасу, зникли арабські написи, що обрамляли портал¹⁰⁵. Однак навіть у такому вигляді будівля вражає своєю красою.

Київ завжди приховував у собі багато цікавинок, невідомих навіть корінному киянину. Перебуваючи у безжальному ритмі, ми іноді навіть не знаходимо часу озирнутися навколо. Так, у щоденній метушні, минаючи одні й ті самі двері, ми навіть не здогадуємося, які таємниці вони приховують. Проте кожний будинок неповторний й іноді в його стінах закарбовано історії та долі багатьох людей. Родина Бродських, М. Закс, М. Гальперін, В. Гінцбург, Д. Марголін, Й. Зайцев, Г.-Я. Розенберг, І. Барішпольський – це лише неповний перелік імен київських євреїв, які зробили значний внесок у розвиток та розбудову Києва. За їх матеріальної допомоги засновувалися школи та училища, лікарні, шпиталі і притулки для бідних. Завдяки євреям-меценатам у Києві з'явилося багато будівель, які сьогодні створюють обличчя міста і надають йому неповторного вигляду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

¹ Гессен Ю. История еврейского народа в России / Ю. Гессен. – М.; Иерусалим, 1993. – 236 с.

² Субботин А. В черте еврейской оседлости: отрывки из экономических исследований в западной и юго-западной России за лето 1887 года / А. Субботин. – СПб.: Издательство «Экономического журнала», 1888. – Вып. 1. – 148 с.

³ Погребинська М. Правове та економічне становище євреїв в Україні / М. Погребинська // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 124–132.

⁴ Евреи Украины: (Краткий очерк истории) / Ред. Ф. Горовский; Украинско-финский ин-т менеджмента и бизнеса, Международный Соломонов ун-т. – К., 1993. – Ч. 1 / Я. Хонигсман, А. Найман. – [Б.м.]: [Б.в.], 1993. – 176 с.

⁵ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) / Ю. Поліщук. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 432 с.

⁶ Рибаків М. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва / М. Рибаків. – К.: Кий, 1997. – 374 с.

⁷ Кальницький М. Еврейские адреса Киева / М. Кальницький. – К.: Дух і літера, 2012. – 368 с.

⁸ Ковалинський В. Меценаты Киева / В. Ковалинський. – К.: Кий, 1998. – 522 с.

⁹ Малаков Д. Архітектор Городецький: архівні розвідки / Д. Малаков. – К.: Кий, 1999. – 240 с.

¹⁰ Меїр Н. Євреї в Києві, 1859–1914 / Н. Меїр. – К.: Дух і літера, 2016. – 416 с.

- 11 Там само. – С. 41.
- 12 *Кальницький М.* Еврейские адреса Киева. – С. 10.
- 13 *Голб Н., Прицак О.* Хазарско-еврейские документы X века. – М.; Иерусалим: Гешарим, 1997. – С. 23.
- 14 Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця; відп. ред. О. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 200, 243.
- 15 *Прицак О.* Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) / О. Прицак / Пер. з англ. О. Буценка, Ю. Олійника. – Т. I. – К.: Обереги, 1997. – С. 91–92.
- 16 Евреи Украины. – С. 10.
- 17 Літопис руський. – С. 180.
- 18 *Меїр Н.* Вказ. праця. – С. 41.
- 19 *Поліщук Ю.* Вказ. праця. – С. 336.
- 20 *Щербак Н.* Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. / Н. Щербак // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 17.
- 21 *Кальницький М.* Еврейские адреса Киева. – С. 17.
- 22 *Меїр Н.* Вказ. праця. – С. 115.
- 23 *Кальян С.* Єврейський кагал як орган громадського управління на українських землях та його політична діяльність у XIX ст. / С. Кальян // Держава і право: Зб. науков. праць. – 2012/1. – № 2 (56). – С. 556.
- 24 Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев от уложения Алексея Михайловича до настоящего времени. 1649–1873: извлечения из Полных собраний Законов Российской империи / сост. В. Леванда. – СПб., 1874. – С. 590.
- 25 *Меїр Н.* Вказ. праця. – С. 92.
- 26 *Щербак Н.* Вказ. праця. – С. 19.
- 27 *Кальницький М.* Еврейские адреса Киева. – С. 20.
- 28 Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев. – С. 79–80.
- 29 *Найман О.* Історія євреїв України / О. Найман; Акад. історії та культури євреїв України ім. Шимона Дубнова. – К.: [б. в.], 2003. – С. 211.
- 30 *Кальян С.* Вказ. праця. – С. 79–80.
- 31 Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 8146. – Арк. 1–1зв., 5.
- 32 Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев. – С. 217.
- 33 *Кальницький М.* Еврейские адреса Киева. – С. 24.
- 34 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 504. – Арк. 29.
- 35 Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев. – С. 332–335.
- 36 Там само. – С. 548.
- 37 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 9931. – Арк. 1–7.
- 38 *Кальницький М.* Еврейские адреса Киева. – С. 30.
- 39 Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев. – С. 976.
- 40 *Меїр Н.* Вказ. праця. – С. 48.
- 41 Там само. – С. 49.
- 42 Там само. – С. 50.
- 43 Там само. – С. 123.
- 44 *Кальницький М.* Еврейские адреса Киева. – С. 36.
- 45 ЦДІАК України. – Ф. 1423. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1.
- 46 *Поліщук Ю.* Вказ. праця. – С. 335.
- 47 *Кальницький М.* Еврейские адреса Киева. – С. 37.
- 48 Нариси з історії і культури євреїв України / Упор. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. Вид. 3-тє. – К.: Дух і літера, 2009. – С. 284.

- 49 Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев. – С. 370–371.
- 50 Там само. – С. 60.
- 51 Там само. – С. 574.
- 52 Синагоги Украины. Т. 1 / Рук. проекта Я. Эпштейн; Текст и фотографии К. Эрлиха. – Симферополь: Открытый мир, 2012. – С. 10.
- 53 Нариси з історії і культури євреїв України. – С. 346.
- 54 Синагоги Украины. – С. 12.
- 55 Кальницький М. Еврейские адреса Киева. – С. 124–125.
- 56 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 52. – Спр. 130. – Арк. 1–4.
- 57 Субботин А. Указ. соч. – С. 161.
- 58 Меїр Н. Вказ. праця. – С. 56.
- 59 Кальницький М. Еврейские адреса Киева. – С. 127.
- 60 Меїр Н. Вказ. праця. – С. 56.
- 61 Там само. – С. 52.
- 62 Кальницький М. Еврейские адреса Киева. – С. 134–136.
- 63 Кальницький М. Синагога Киевской иудейской общины. 5656–5756 / М. Кальницький. – К.: Институт иудаики, 1996. – С. 16.
- 64 Кальницький М. Еврейские адреса Киева. – С. 136–138.
- 65 Ковалинский В. Указ. соч. – С. 206.
- 66 Меїр Н. Вказ. праця. – С. 63.
- 67 Ковалинский В. Указ. соч. – С. 229.
- 68 Там само. – С. 214.
- 69 Погребинська М. Вказ. праця. – С. 189.
- 70 Меїр Н. Вказ. праця. – С. 133, 135.
- 71 Кальницький М. Еврейские адреса Киева. – С. 189.
- 72 Ковалинский В. Указ. соч. – С. 215.
- 73 Кальницький М. Еврейские адреса Киева. – С. 191.
- 74 Меїр Н. Вказ. праця. – С. 214.
- 75 Кальницький М. Еврейские адреса Киева. – С. 196.
- 76 Там само. – С. 204.
- 77 Там само. – С. 322–323.
- 78 Кальницький М. Галицька синагога: минуле, теперішнє, майбутнє / М. Кальницький, Е. Лесовой; пер. А. Лембрицький, І. Шумяцька; Освітній центр «Мідраша Ціоніт», Єврейська агенція «Сохнут-Україна», Об'єднання іудейських релігійних організацій України. – К., 2004. – С. 4.
- 79 Там само. – С. 7–8.
- 80 Крымские караимы: происхождение, этнокультура, история: Сб. – Симферополь: ДОЛЯ, 2005. – С. 7.
- 81 Походження кримських караїмів: аналіз існуючих концепцій і шляхи пошуку істини / С. Водотика, Л. Савенок // Чорноморський літопис. – 2011. – Вип. 3. – С. 91.
- 82 Найман О. Вказ. праця. – С. 35.
- 83 Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки / РАН, Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, НАН Украины, Ин-т востоковедения им. А.Е. Крымского, Крым. отд-ние; отв. ред.: С. Козлов, Л. Чигова. – М.: Наука, 2003. – С. 49.
- 84 Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев. – С. 1001.
- 85 Там само.

- ⁸⁶ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 160. – Спр. 42, ч. 1. – Арк. 315.
- ⁸⁷ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев. – С. 794.
- ⁸⁸ Тюркские народы Крыма. – С. 258.
- ⁸⁹ Там само. – С. 16.
- ⁹⁰ Там само. – С. 55.
- ⁹¹ Там само. – С. 57.
- ⁹² Культурно-духовные основы исторической судьбы крымских караимов: традиции и современность: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 20-летию создания национально-культурного караимского общества, 14–16 сентября 2011 г., Мелитополь / Под ред. Е. Арабаджи, М. Семикина, С. Ялпачик. – Мелитополь: Издательский дом МГТ, 2012. – С. 23.
- ⁹³ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 55. – Спр. 152. – Арк. 6–63в.
- ⁹⁴ Там само. – Арк. 26.
- ⁹⁵ Там само. – Арк. 43в.
- ⁹⁶ Ковалинский В. Указ. соч. – С. 399.
- ⁹⁷ Тюркские народы Крыма. – С. 93.
- ⁹⁸ Субботин А. Указ. соч. – С. 177.
- ⁹⁹ Найман О. Вказ. праця. – С. 91.
- ¹⁰⁰ Ковалинский В. Указ. соч. – С. 403.
- ¹⁰¹ Шероцкий К. Киев. Путеводитель. 1917 г. Репригтне видання / К. Шероцкий. – К.: Кобза, 1994. – С. 27.
- ¹⁰² Тюркские народы Крыма. – С. 64.
- ¹⁰³ Ковалинский В. Указ. соч. – С. 404.
- ¹⁰⁴ Кальницкий М. Еврейские адреса Киева. – С. 76.
- ¹⁰⁵ Малаков Д. Вказ. праця. – С. 43.